

MESSING VERA¹

MEGJEGYZÉSEK EGY „ROMA” PROJEKT MARGÓJÁRA

„Roma Társadalom” TÁMOP 5.4.1. kiemelt projekt, V., Kutatási pillér,
Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet²

Konferenciát tartott 2011 szeptember 21-én Budapesten a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet (NCSSZI).³ A konferencia egyúttal egy kutatás – „Roma társadalom 2010” – zárójelentéseinek bemutatója is volt. A kutatást az NCSSZI (korábban Szociális és Munkaügyi Intézet) akkori vezetőjeként Dr. Krémer Balázs kezdeményezte, s a kormányváltást követően a szervezet élén, majd a kutatás vezetésében is személyi változás következett be.

A zárókonferencián nem volt jelen sem a kutatás koncepcióját és a megvalósítást megtervező Krémer Balázs – sőt, a neve sem hangzott el a konferenciateremben –, sem az empirikus kutatás két moduljából az egyiket vezető Letenyei László. Részt vett viszont a TÁMOP jelenlegi, készsleges, ám szociológiai kutatási tapasztalattal nem rendelkező pillér-vezetője, Dénes Krisztina, valamint az eredeti kutatói gárdából a mintavételi és módszertani tanácsadó, Koltai Júlia és Mód Péter, az egyik modul („A” kutatás) elkészítését végző Marketing Centrum Kft. vezetője, Marián Béla, a második modul kivitelezését végző BCE Innovációs Központ Nonprofit Kft részéről („B” kutatás) pedig Varga Attila. Nyilván nem tisztem minősíteni kutatás-management fordulatait, de e tényező nem is hagyható szó nélkül, hiszen nyilvánvalóan jelentősen befolyásolja a kutatás kimenetét az a teher, amelyet a vezetői gárda „lecséréltése” eredményez.

A továbbiakban fókuszáljunk a kutatás designjára, annak megvalósítására, valamint az általam önkényesen kiragadott, fontosnak értékelt eredményekre. Írásom forrása a kutatás honlapján található két kutatási zárójelentés („Zárótanulmány: Roma társadalom – 2010, készítette a Marketing Centrum OPK Kft., illetve Letenyei László, Varga Attila (szerk.): Zárótanulmány: „Roma társadalom” TÁMOP 5.4.1. – 8/1 „B” Komponens), a

¹ MTA Szociológiai Kutatóintézet

² A kutatás honlapja, melyen az előzetes tanulmányok, kutatási gyorsjelentések és a két zárótanulmány megtalálható: <http://84.206.8.166/index.php?page=dokumentum&piller=5>.

³ Ezúton is köszönöm Neményi Máriának és Dupcsik Csabának, hogy megjegyzéseikkel segítettek ezen írás megszületését.

zárókonferencián bemutatott power point prezentációk valamint az ezek alapján készített jegyzeteim.

CÉLOK, MINTAVÉTELI ELJÁRÁSOK

A kutatás azzal a céllal született, hogy 2003 óta először újabb országos reprezentatív nagymintás romakutatás készüljön hazánkban. Nem részletezem, hogy erre milyen nagy szükség van, hiszen a rendelkezésre álló sporadikus információink alapján az elmúlt közel egy évtized társadalmi változásai mélyen érintették a hazai romák társadalmi helyzetét és érvényesülési lehetőségeit. Közhely, hogy a hazai országos empirikus roma-kutatások a régióban egyedülálló történetre tekintenek vissza, elsősorban Kemény Istvánnak és kollegáinak – Kertesi Gábornak, Havas Gábornak, Lengyel Gabriellának, Janky Bélának – valamint Ladányi Jánosnak és Szelényi Ivánnak köszönhetően.⁴ Ez a tradíció lebeghetett a kutatás tervezőjének szeme előtt – legalábbis a kutatás leírásából ez a motiváció tapintható ki.

Ezzel párhuzamosan a kutatás azt a célt is kitűzte maga elé, hogy empirikusan tesztelje a magyar kisebbség-szociológia régi vitájának, a „Ki a cigány?” diskurzusnak egyik kulcskérdését, vagyis azt, hogy hogyan definiáljuk empirikus kutatás során a „roma népeiséget”, és hogy a különböző meghatározásokkal operáló mintavételek milyen torzításokat implikálnak. Ez a kérdés magyarázza a bevezetőben említett szokatlan kutatási designt, amely gyakorlatilag két párhuzamos adatfelvételt takar. Mindkét felvétel azonosan rétegzett, de nem azonos települési mintán készült, ahol a rétegzés alapja az 1993-as Kemény-féle kutatás extrapolációja, a legutóbbi 2003-as cigánykutatás, valamint a 2002-es kisebbségi önkormányzati választások voltak. A különbség a településeken belüli mintavételben, pontosabban abban rejlik, hogy honnan merítik a településen belül a roma háztartások mintáját. Az egyik („A” kutatás) olyan mintával dolgozott, melynek kiinduló forrása a cigány kisebbségi önszerveződés helyi képviselői voltak; az általuk cigánynak mondott háztartás(ok), illetve településrészek képezték a települési minta alapját. A másik („B” kutatás), ezzel szemben a szociális intézmények szakértői, „kulcsinformátorai” által romának mondott háztartások, illetve olyan településrészek, ahol nagy számban élnek cigányok. Vagyis az egyik modul a kisebbségi önszerveződés által romának tartott népeiséget vizsgálta, a másikban viszont – a Kemény féle megközelítéssel elvileg összhangban – a külső környezet által definiált „cigányság” volt a célcsoport.

⁴ Ennek fényében különösen szembetűnő, hogy a kutatás kivitelezésével, a kutatási adatok elemzésével két olyan szereplőt bíztak meg, akiknek semmilyen gyakorlatuk, kutatási tapasztalatuk nem volt a roma- vagy kisebbség-kutatások terén. Ezt a hiányosságot egyébként mindketten hangsúlyozták is konferencia-előadásaikban.

A kutatást előkészítő anyagok (Krémer et al. 2011) alaposan előkészített, végiggondolt projekt képét vetítették előre, amelynek volt egy elég világos, korábbi hazai és nemzetközi kutatások széles ismeretnek birtokában elkészített koncepciója és designja. E koncepcióval és a belőle készített kutatási designnal lehet ugyan vitatkozni – én vitatkozni is fogok – de az mindenképp szakmailag megalapozottnak tűnik. A zárójelentések elolvasásakor azonban az az az érzése támad az embernek, hogy a megvalósítás során, és különösképpen az eredmények értelmezésekor homok kerülhetett a gépezetbe.

Kutatási kérdéshez illeszkedő design?

A kutatás szokatlan és költséges designja előtt az a cél lebeghetett, hogy párhuzamosan reprodukálja a Kemény-féle megközelítést, melyben a külső „szakértő” környezet határozza meg, hogy ki cigány („A” modul), illetve a Ladányi-Szelényi által öndefinícióval alapuló roma kutatás mintáját („B” modul). Ez a cél azonban többszörösen elbicsaklott. Egyrészt azért, mert a „B” kutatásban *sem* volt feltétele a kérdőív kitöltésének az, hogy az ott lakók, vagy közülük akárcsak valaki romának mondja magát. Az önbevallást az alábbi bemutatkozó mondat helyettesítette, ezt viszont *mind a két kutatásban* alkalmazták: „A kutatás célja a roma kisebbséghez tartozók életkörülményeinek és véleményeinek felmérése.” A zárójelentés szerint ez a „jelzés *elvileg kizárja a mintából azokat, akiknek semmilyen kötődésük sincs a roma kisebbséghez, azonban a kutatás során egyetlen olyan eset sem fordult elő, amikor erre való hivatkozással zárkóztak volna el a megkeresett háztartásokban a válaszadás előtt.*” Véleményem szerintem egy ilyen bemutatkozás nem feltétlenül zárja ki azokat, akik nem tartják magukat romának. Nem tudjuk, hogy az, akinek a bemutatkozás szól, vajon a kérdezőkhöz hasonlóan úgy értelmezte a bemutatkozó mondatot, hogy csak akkor engedje be a kérdezőbiztost, ha romának/cigánynak gondolja magát, vagy akkor (is), ha maga ugyan nem cigány, de sokat tud a romák életfeltételeiről és véleményéről.

Nem kerülhető meg a kérdés: mi volt a célja és mire alkalmas a két párhuzamos mintán készült 2000+2000 fős, vagyis nagymintás és költséges kérdőíves kutatás? A kutatást tervezőinek szeme előtt módszertani cél lebeghetett: a különböző definíciók, meghatározások „versenyeztetése”. De mi lehet ennek – a kutatói érdeklődésen túl – a jelentősége?

Úgy gondolom, hogy bizonyos szempontból releváns Keményék álláspontja, mely szerint az tekinthető cigánynak, akit a környezet annak tart. Ez a definíció akkor méltányos, ha az a kutatási kérdés, hogy hogyan befolyásolja a roma népesség élethelyzetét, esélyeit stb. az előítéletes, diszkriminatív (vagy éppen támogató) többségi környezet. Ha azonban azt feszegeti a kutatás, hogy mit gondolnak a romák, hogyan élnek meg helyzetük változását, milyen attitűdökkel jellemezhetőek, vagy akár hogy milyenek a kapcsolati jellemzőik, akkor helyesebbnek tűnik a magukat valamilyen módon a roma társadalomhoz kötő embereket kérdezni, (akár származás, akár identitás, akár nyelvhasználat alapján határozzuk meg) – később persze, az elemzés során össze lehet hasonlítani a különbözőképp definiált csoportok válaszait. A különbözőképpen meghatározott népességcsoportok között nagy átfedés mellett akár jelentősek különbségek is lehetnek, hiszen nyilvánvaló, és korábban már bizonyított tény, hogy a külső környezet által cigánynak tekintett emberek a magukat romának tartóknál alacsonyabb státuszúak, nagyobb arányban élnek fizikai és társadalmi kirekesztettségben, közöttük magasabb a szegények aránya stb.⁵

A kutatás designja, sajnos, nem reflektál azokra az újkeletű kutatási eredményekre amelyek azt mutatják, hogy ha megfelelően kinyitjuk az identitásra vonatkozó kérdést, és megengedjük az identitások legkülönbözőbb részhalmozainak – duális és többes, közösségi és magánéleti identitások – szétválását, valamint, ha figyelmünket kiterjesztjük a szituatív identitásokra is, akkor a makro-szinten erősen közelít egymáshoz a külső környezet és az öndefiníció által meghatározott roma népesség-arány. Az itt szóban forgó kutatás megengedi ugyan a kettős (de nem többes) identitást és külön rákérdez a nemzetiségi kötődésre valamint a nyelvhasználatra is, ezek a különbségtételek azonban nem köszönnek vissza háttérváltozóként az elemzésben, amely minden kérdezetről szól, függetlenül annak identitásától.

További kiaknázatlan módszertani kutatási lehetőséget rejtene az, hogy a „B” kutatás több roma kérdezőt is alkalmazott. Ez a tény elhangzott a konferencián, ám a

⁵ Krémer Balázs az MSZT éves konferenciáján a kutatás adatai alapján készített előadása éppen azt bizonyította, hogy a különböző definíciók – saját identitás, roma származás, roma nyelv használata, roma kultúra, szokások tartása, roma környezetben él, környezet romának tekinti stb. – nagyon jelentős különbségeket eredményeznek az alapvető demográfiai mutatók mentén. (MSZT éves konferencia, 2011. november 11-13, Miskolc)

kérdő személyének esetleges jelentőségéről sem a kutatási jelentésben, sem a konferencián nem esett szó. Pedig ez fontos, és a roma közösségekben empirikus kutatást végző szociológusok körében rendre felmerülő kérdés, elemzése tehát fontos adalék lehetne a kutatók számára.

A minta reprezentativitásával kapcsolatos aggodalmak

A mintaválasztás és rétegzés eleve adottnak veszi, hogy hol és milyen arányban élnek romák. Mivel azonban ezeket az arányokat a korábbi kutatások alapján (1993 és 2003), valamint a kisebbségi önkormányzatok jegyzékéből extrapolációval számították ki, semmit nem tudhatunk meg a roma lakosság jelenlétének településtípus és földrajzi elhelyezkedés szerinti *változásairól*. Igaz, valószínűleg nem is lehet igazán jó mintát készíteni, hiszen ahhoz nem áll rendelkezésre megfelelő információ az alapsokaságról, mivel a népszámlálás önbevalláson alapuló adatai erősen alulbecsülik a roma népesség nagyságát. Ezzel együtt érdemes megfontolni a területi és településtípus szerint arányokra nézve a KSH nemzetiségi adatainak felhasználását is.⁶

A „B” kutatási komponens a szociális szféra kulcsinformátorain keresztül kísérelte meg beazonosítani a településen élő roma népességet. A kulcsinformátorok – akikről több információt arról, hogy pontosabban kik is ők, nem tudunk meg – valószínűleg az önkormányzat szociális osztályának munkatársai, esetleg védőnők lehetnek. Ők nyilván azokat a családokat, háztartásokat ismerik, akikkel valamilyen „probléma” van – szegények, egzisztenciális nehézségekkel küzdenek, rosszabb esetben a gyermekvédelmi ellátás alanyai – vagyis kiszorulnak, de legalábbis háttérbe szorúlnak a mintában azok a családok, amelyek nincsenek a szociális ellátórendszer látókörében, tehát azok, akik több-kevesebb sikerrel integrálódtak, netán asszimilálódtak. A „B” kutatás mintája tehát már logikai úton sem lehet reprezentatív a roma társadalom egészére nézve, azzal együtt sem, hogy megkíséreltek „a telepi és szórványban lakó létszámbecslések arányai szerint” („B” kutatás zárójelentés, p. 23) mintát választani. Ahogy maga a tanulmány meg is jegyzi – „a mintavételi eljárás lényegesen megnöveli a szegregált településeken lakók és általában az integrálatlan cigányok arányát, ezzel szemben jelentősen lecsökkenti az integrált

⁶ A 2011-es népszámlálás megengedi a duális vagy többes identitást, így remélhetőleg jobb közelítést fog biztosítani a roma népességre vonatkozóan is.

körülmények között élők mintába kerülési esélyeit.” (p. 23). Így pedig megtévesztő a cím által is sugallt beállítás: ez az (al)kutatás nem a „roma társadalomról” szól, hanem a szociális szféra által romának tekintett emberek egy önszelekció által létrejött részcsoporthoz.

A „B” modul reprezentativitásával kapcsolatban óvatosságra készítet a válaszmegtagadások magas aránya, valamint az okok feltárásának hiánya is. A zárótanulmányból megtudjuk, hogy „A sétalapok összesítése alapján a válaszkiadások aránya 67 %” („B” kutatás zárójelentés, p. 25), annak okairól, illetve a válaszmegtagadások kezeléséről, a címek pótlásának mikéntjéről viszont semmit nem tudunk meg, sem a zárójelentés, sem a konferencia előadásai alapján. Mit is jelent ez? A szociális szférában dolgozó kulcsinformátorok által romának tartott személyek/háztartások kétharmada nem kívánt részt venni egy olyan felmérésben, mely a cigány lakosság életkörülményeit vizsgálja. Ez két okkal magyarázható: a válaszadó vagy nem tartotta magát kompetensnek e kérdésben (nem tartotta magát romának), vagy bizalmatlan volt, nem akart idegennek válaszolni. Mindkét lehetőség továbbgondolásra érdemes. Az első esetben azt a konzekvenciát lehetne levonni, hogy a szociális szféra dolgozói jelentősen felülbecsülik a roma népesség létszámát. A második esetben pedig azt, hogy a romákra nézve fenyegető légkörben, a romagyilkosságok után néhány hónappal, a Jobbik, valamint a Magyar Gárda cigányságot megfélemlítő masírozásainak árnyékában nemigen lehet ilyen módon – a félelemben élő emberek bizalmára építve – reprezentatív kutatást készíteni. Valószínűleg mindkét ok közrejátszott, de ezen okok feltárása, elemzése nélkül a minta reprezentativitása megkérdőjelezhetővé válik.

Az „A” kutatási komponens mintájának reprezentativitásával kapcsolatban kevesebb dilemma merül fel. Az egyik az, hogy a minta sem az elkészítés, sem pedig az elemzés során nem lett leszűkítve az olyan háztartásokra, amelyben legalább egy személy romának/cigánynak, vagy ilyen származásúnak, identitásúnak tekinti magát. Ebben a mintában 7% a magukat a roma társadalomhoz semmilyen módon nem kötő válaszadók aránya, így ők csak azért szerepelnek a kutatásban, mert a fenn hivatkozott bemutatkozás után nem küldték el a kérdezőbiztost. A másik, probléma, amelynek kezeléséről nem ír a zárójelentés a mintaválasztás informátorainak kiválasztása: a roma önszerveződés, különösen nagyobb településeken, gyakran a végtelenségig megosztott (Molnár – Schafft 2003). Kvalitatív terepkutatásokat végző szociológusok rendre visszatérő tapasztalata az, hogy az egymást riválisnak tekintő roma szervezetek, illetve az általuk „sajátuk” tekintett

roma közösségek néha nem „hajlandók” egymásról tudomást venni. Vagyis egy olyan mintavételi eljárásra nézve, amely a helyi roma önszerveződés vezetőitől szeretne teljes körű információt szerezni a településen élő roma háztartásokról kulcskérdés, hogy a rivális roma szervezeteket is megkérdezze erről.

EREDMÉNYEK

A fenti kritikai megjegyzések mérlegelésével, mindenképp érdemes néhány fontos eredményt kiemelni a konferencián elhangzottakból.

Az első fontos és meglepő eredmény, hogy a két különböző módon definiált minta között vannak ugyan különbségek, de azok nem nagyok, sőt meg merem kockáztatni azt is, hogy a vártnál jóval kisebbek. Azt várhattuk, hogy a két minta összetétele jelentősen különbözni fog: a roma kisebbségi vezetők által definiált „A” mintában magasabb státuszú válaszadók lesznek majd, vagyis abban nagyobb arányban szerepelnek magasabb iskolai végzettségű, munkahellyel és állandó jövedelemmel rendelkező személyek. Az is valószínűsíthető volt, hogy ebben a mintában nagyobb súlyt képviselnek valamely roma nyelvet beszélő, vagy a roma kultúrához egyéb módon kötődő (hagyományokat, ünnepeket tartó, avagy a kisebbségi önszerveződésben aktív) személyek. A szociális szféra kulcsinformátorai segítségével kialakított „B” minta ezzel szemben az alacsony státuszú, szegény, települési szegregációban, kirekesztettségben élő, a cigánysággal negatív módon identifikálódók magasabb arányát vetítette előre.

Az elemzés alátámasztja a fenti várakozásokat, de a különbségek mértéke a vártnál kisebb: Koltai Júlia lehangzó módszertani előadása csupán az iskolai végzettség tekintetében mutatott ki szignifikáns különbségeket. Más kérdés, hogy ennek következtében a munkapiaci aktivitás és anyagi státusz terén is szignifikánsak lehetnek a különbségek. Ami az identitás-választást és a roma közösséghez való kötődést illeti, meglepően hasonlóak a megoszlások: mindkét mintában a válaszadók zöme, 68% illetve 70%-a vegyes vagy duális identitású (magyar és cigány, magyar cigány, magyarországi cigány). A nyelvhasználat kérdésében már sokkal bizonytalanabbak az eredmények, mert a „B kutatás” zárótanulmányában leírtak szerint kódolási hiba történt, amit utólagos kódolással próbáltak megoldani. Eszerint a „B” kutatásban a válaszadók 30%-a érti valamelyik roma nyelvet, az „A” kutatásban ez az arány 29% (és 22% használja is, felük

rendszeresen). Az identitás kérdésében tehát nincs jelentős különbség a két minta között. Erre az elemzés későbbi fázisában érdemes lenne valamilyen magyarázatot találniuk az elemzőknek.

Munkapiaci aktivitás

Az eredmények közül kiválasztottam egyetlen területet – munkaerőpiac és foglalkoztatás –, amelyet érdemes részletesebben is bemutatni, mert a kutatás ezzel kapcsolatos megállapításai és az abból származó következtetések nagyjából függetlenek attól, hogy a minta milyen „cigány” definíciót alkalmaz. Saját érdeklődésemem túl azért is választottam ezt a témát, mert ez egy olyan terület, amelyről meggyőző összehasonlító elemzés készült. Mód Péter zárókonferencián elhangzott előadása egyrészt önmagában is figyelemreméltó eredményeket tartalmaz, másrészt nagyon jól mutatja azt is, hogy a zárójelentések leíró jellegű adatelemzése kibontva milyen fontos eredményeket rejt(het) magában.

A kutatási jelentésekben lesújtó adatokról olvashatunk a „roma társadalom” foglalkoztatottságáról, munkapiaci helyzetéről: az „A” kutatásban a megkérdezettek 27%-a válaszolt úgy, hogy jelenleg van munkája, míg a „B” kutatásban 20% volt ez az arány. A két kutatásban 28% illetve 39%-ot tesznek ki a magukat munkanélkülinek mondó válaszadók, 13% az GYES/GYED-en lévők és 13% ill. 12% a nyugdíjasok aránya. A megkérdezettek háromnegyedének volt már legalább hat hónapig tartó munkája. A vizsgált háztartások 55%-ában nincs egyetlen dolgozó tag sem. Mindkét beszámoló kitér az óriási regionális különbségekre (Kelet-Magyarország vs. Közép- és Nyugat-Magyarország).

A kutatási jelentések nemigen vizsgálják azokat a jelenségeket, amelyeket a szakirodalom a romák és az alacsony iskolázottságú népesség foglalkoztatása kapcsán évek óta hangsúlyoz: a munkapiaci kirekesztettség és az alacsony iskolai végzettség következtében létrejövő alternatív munka és pénzkereseti formák meghatározó szerepét, az alkalmi munka széles palettáját, amely a rendszeres alkalmi munkától a kiszámíthatatlan napszámig terjed, a gyűjtögetést és az így szerzett javak pénzé tételeinek különböző formáit (vasazás, lomizás, gombászás, stb.), a nem bejelentett kereskedelmi tevékenységet (faluzás, vásározás); és nem tárgyalják külön a közfoglalkoztatás szerepét sem (Köllő 2009, Kertesi 2005, Virág 2008, Messing – Molnár 2011). Pontosabban, az „A”

modul zárójelentése ugyan tartalmazza az erre vonatkozó alapmegoszlásokat, a jövedelemszerző tevékenységek szerkezetét azonban már nem vizsgálja, a „B” modul zárójelentése pedig teljesen eltekint ezektől. Az „A” kutatás zárójelentéséből kiderül, hogy a válaszadók 19%-a végzett közmunkát az elmúlt évben (hatalmas területi és településtípusok közötti különbségekkel), és 34%-uk gyűjtőget időnként (színes fémet, gyógynövényt, gombát vagy lomtalanításkor). Ezek a számok önmagukban is jelzik, hogy ezek a munkatevékenységek nagyon jelentősek a romák(nak tartott népesség) megélhetésében – magasabb arány képviselnek, mint a hivatalos foglalkoztatás.

Mód Péter konferencián tartott előadásául szolgáló elemzése bevonja azokat a tényezőket, melyek a romák munkapiaci jelenlétét jellemzik: a magas volatilitást, valamint a nem szokványos munkavégzési formákat. Ebből az unalomig sulykolt „rettenetes foglalkoztatási helyzet”-mantrán túli fontos – kvalitatív kutatások által már bemutatott – tények tudhatóak meg. Összevonva a két mintát, a 16-64 éves romának tekintett népesség 10%-a nem dolgozik és soha nem is dolgozott. 22% azok aránya, akik most ugyan nem dolgoznak, de volt korábban valamilyen – alkalmi vagy reguláris – munkája. A romának tekintett népesség legnagyobb csoportját azok teszik ki, akik nem reguláris módon dolgoznak: 48%-uk alkalmi, vagy az elsődleges munkapiacon kívül eső közfoglalkoztatásban dolgozik (e kettőt az elemzés sajnos nem választotta külön). És így jön ki végül az a végső – hamisan megfogalmazott – adat, hogy a romák csupán egyötöde „dolgozik”. A számok azt mutatják, hogy ez csak a hivatalosan – akár állandó, akár alkalmi munkakörben – foglalkoztatottak arányát jelöli, a *bármifajta pénzkereső tevékenységet végzőké* ennek közel *háromszorosa*.

Mód Péter előadása további nagyon lényeges – közpolitikai szempontból is meghatározó – tényekre hívta fel a figyelmet. Az egyik az iskolai végzettség szerepe a különböző típusú munkákhoz való hozzáférésben. Az újdonság nem a hatás léte, hiszen az már közhely, hanem e hatás elképesztő súlya: egy érettségizett roma (romának tartott) ember munkavállalási esélye huszonhatszoros az iskolai végzettséggel nem rendelkezőkhöz képest, a gazdaságilag aktívak esetében pedig közel ötvenszeres. Számításaiból az is kristálytisztán kiderül, hogy az első nagy ugrást a szakma megszerzése: aki elvégzi a szakiskolát, annak közel nyolcszoros esélye van munkát találni az iskolai végzettséggel nem rendelkezőkhöz hasonlóan, de a minőségi ugrás az érettségi megszerzése jelenti. Szakpolitikai szempontból kritikus megállapítás, hogy az általános iskolai végzettség alig növeli a munkába állás esélyét. Ez különösen fontos lehet a jelenlegi oktatáspolitikai

koncepció fényében, amely két évvel tervezi leszállítani az iskolakötelezettség korhatárát, és munkába kívánja küldeni a „tanulni nem akaró” fiatalokat. Ebből az adatsorból is a tervezet ellenzőinek azon érve kap megerősítést, miszerint szakma nélkül, pusztán 8 általános iskolát elvégezve vajmi kevés esély van munkába állni. Ehelyett a szakiskolákban mért elképesztő lemorzsolódási arányok leszorítását lenne érdemes az oktatáspolitikának megcélozni, valamint azt, hogy minél nagyobb eséllyel érhesse el a romá(nak tartott) fiatalok az érettségit adó szakközépiskolák és gimnáziumok kapujába. (A jelenlegi törvénytervezet ezzel szemben nem kedvez az esélyegyenlőségi szempontoknak, többek között azáltal sem, hogy radikálisan csökkenteni tervezi az érettségit adó intézmények keretszámait, kiszorítva ezzel a nehezebb sorsú gyerekek tömegeit.)

Az előadás másik fontos megállapítása a korábbi munka-tapasztalat jelentősége. Megint csak, maga a tény közhely, a mérték azonban megdöbbentő: Mód Péter számításai szerint több, mint harmincszoros azon kérdezettek munkába állási esélye, akiknek már van munkatapasztalatuk – amelynek mértéke, úgy tűnik, nem számít –, mint azoknak, akiknek nincs. Ennek a ténynek ugyancsak komoly közpolitikai konzekvenciái lehetnek. A munkapiaci kirekesztettségben élő népességet (legyen roma vagy sem), abban kellene támogatni, hogy munkatapasztalathoz jusson – de nem az állami közmunkaprogramok néha értelmes, gyakran viszont értelmetlen és büntető jellegű kulimunkái, hanem – piaci igényeket kielégítő cégeknél történő – valós és értékteremtő munkavégzés révén szerzett tapasztalathoz.

Mindez azonban a „hivatalos” foglalkoztatásra igaz. Amennyiben a nem hivatalos alkalmi és egyéb munkákat is jövedelem-termelő tevékenységnek tekintjük, úgy az esélyhányados jelentősen – az érettségi hatása 1,7-re – csökken. Ez azt jelenti, hogy az alkalmi munkák irreguláris és állami védelmen kívül eső piacára alacsony a belépési küszöb és kisebb a szelekció mértéke – ide kerülnek az alacsony iskolai végzettséggel, rendszertelen vagy semmilyen munkatapasztalattal nem rendelkező roma(nak tartott) munkások. Itt egyetlen tényező számít esélynövelőnek: a jelentős munkatapasztalat. De azt is látni kell, hogy ezek a munkavégzési formák nagyon kevés jövedelmet termelnek – igazából úgy vannak kalkulálva, hogy a segély és anyasági támogatás mellett kiegészítő bevételként működnek –, kiszámíthatatlanok, és a munkavállaló teljességgel kiszolgáltatott a munkaadó kegyeinek. Kvalitatív kutatások sora számol be olyan gyakorlatokról, mint például az amúgy is alacsony munkabér kifizetésének elmaradása, a kiszolgáltatott helyzettel történő visszaélések sorozata. Makrogazdasági szempontból

pedig azt fontos szem előtt tartani, hogy ezek a munkaformák csak ritkán jelentenek társadalombiztosítási és adó-befizetéseket.

Az előadás további fontos és szomorú megállapítása a munkavégzés korosztályi jellemzőire vonatkozik. A szociális szféra kulcsinformátorain keresztül létrehozott mintában („B” minta) a 16-20 éves korosztálynak csak 20%-a jár iskolába, és mindössze 7,5 %-a hivatalosan foglalkoztatott. 60%-uk alkalmi munkából szerez jövedelmet. Ezek a számok újfent azt a megállapítást erősítik, miszerint nem érdemes kitenni az iskolából 16 éves korban a „dolgozni akaró” gyerekeket, mert nem tudnak elhelyezkedni, és óriási költségeket jelentenek később a szociális ellátó-rendszer számára. Az is plasztikusan látszik az adatokból, hogy a 36-40 éves korosztály választóvonalnak számít a legális munkatapasztalat szempontjából – nekik, illetve a náluk idősebbeknek többnyire (70% fölött) vagy van hivatalos munkájuk, vagy van ilyen jellegű tapasztalatuk, a fiatalabbaknál azonban a munkahellyel vagy akárcsak munkatapasztalattal rendelkezők aránya meredeken zuhan: a 31-35 évesek esetében ez az arány 60%, a 25-30 évesek esetében pedig 50%. Ezek a számok is azt mutatják tehát, hogy nagyon nagy a rendszerváltás után a munkapiacra kikerült roma(nak tartott) emberek hátránya: nemcsak hogy foglalkoztatásuk aktuális mutatói rendkívül alacsonyak, de foglalkoztatottsági történetük is az. Márpedig az előbb bemutatott adatokból azt is megtudtuk, hogy ez utóbbi tényező kulcsfontosságú a munkaerőpiaci elhelyezkedés esélyeinek szempontjából.

Szegregáció

Meglepő adatok születtek a lakóhelyi és iskolai szegregáció alakulásáról, amely az elmúlt évek kormányzati politikáinak eredményességének szempontjából kulcskérdés, hiszen számos intézkedés a cigánytelepek felszámolását illetve az egészségtelen lakásviszonyok jobbítását célozta. A „B” komponens kutatási összefoglalójának lakáshellyel foglalkozó fejezete ugyan nem tesz említést a lakóhelyi szegregációról, a konferencián viszont elhangzott egy előadás e téma kapcsán. Teller Nóra előadásában nálam is erősebben fogalmaz a „B” kutatási modul mintájának reprezentativitását illetően, mikor leszögezi: „A felvétel adatainak jellegéből adódik: ezek alapján a válaszadókról lehetnek megállapításaink, de a mai magyarországi romákról semmiképpen sem.” Az adatok valóban meghökkentőek és nehezen magyarázhatóak: mindössze 22%-osnak jelzik a szegregáltan – cigánytelepen, avagy kizárólag, vagy túlnyomó részt cigányok lakta

környezetben élők arányát. Ez, különösen a korábbi – 1993-as és 2003-as Kemény vizsgálatok tükrében alacsony (az akkori kutatások mérése szerint a romák közel háromnegyede élt ilyen környezetben). Nem tűnik túlságosan valószínűnek, hogy 2003 óta ilyen számottevő mértékben csökkent volna a lakóhelyi szegregáció mértéke, hiszen a munkapiaci, társadalmi kirekesztődés minden dimenzióban növekedett, a lakóhelyi kirekesztődés pedig e folyamatok következménye. A töredékinformációk alapján tehát azt gondolhatjuk, hogy ez a kutatási komponens a romák helyzetének olyan alapvető tényezőiről, mint a lakóhelyi szegregáció, nem szolgáltatott megbízható adatot.

A kutatás „A” komponense hitelesebbnek tűnik e tekintetben (is): a megkérdezettek kétharmada él teljesen vagy nagy részben szegregált lakókörnyezetben, és csak 7% él olyan helyen, ahol döntően nem romák laknak. A szegregáció mértékét olyan közhelyszerű tényezők befolyásolják, mint a település jellege és a válaszadó iskolai végzettsége.

Az iskolai szegregációról csak a roma vezetőkkel készített – feltáró jellegű – előkutatás kapcsán vannak információk, a survey nem tért ki erre – a romák helyzetét és mobilitási esélyeit alapvetően meghatározó – jelenségre. A roma vezetőktől származó információk nem tűnnek túl megbízhatónak: „a megkérdezett vezetők négyötöde úgy nyilatkozott, hogy a településen a roma gyerekek többsége a nem romákkal egy osztályban, integráltan tanul. Osztályszintű elkülönítésről minden tizedik, intézményszintű elkülönítésről pedig minden huszadik településen számoltak be” („A” kutatás, p. 36). A helyi Cigány Kisebbségi Önkormányzatok vezetőit többek között azért sem lehet objektív információ forrásának tekinteni e kérdéssel kapcsolatban, mert az iskolai elkülönítés az egyik legfájóbb konfliktus nagyon sok településen. A helyi erőterben elfoglalt szerepük miatt a cigány vezetők ugyanakkor abban érdekeltek, hogy a kisebbség és többség viszonyát konfliktus-mentesnek, békésnek tüntessék fel a külvilág számára. Ehhez képest pontosabb és megbízható információkkal szolgál Kertesi Gábor és Kézdi Gábor 2006-os országos kompetencia-mérés adatain készített számítása (Kertesi – Kézdi 2009).

ZÁRÓ GONDOLATOK

Végül pedig, a bevezetőben bemutatott reprezentativitással kapcsolatos aggályokon túl tennék néhány további kritikai megjegyzést.

A „B” kutatás esetében nagyon érezhető a témában való jártasság hiánya. A zárójelentésben leírtak alapján elmondható, hogy a kutatók meglehetősen technikai megközelítést alkalmaztak: leírják az alap- és keresztmegoszlásokat, de nem mennek el a legalapvetőbb magyarázó kérdések feltevéséig sem, számos helyen pedig meglehetősen amatőr és érzéketlen megoldásokkal találkozhatunk. Sok példát lehetne felsorolni, én hármát emelnék ki. Az egyik például egy olyan korfa közzététele, amelyben *csak a megkérdezettek* kormegoszlása látható, miközben ők a 16-64 éves korosztályból kerültek ki. Korfát a népesség egészére szokás adni, statisztikai, de legalábbis reprezentatív tekintetű adatok alapján. A tanulmányban látható korfa alapján azt gondolhatnánk, hogy az (általuk definiált) romák között nincsenek gyerekek, és azt, hogy a nők hamarabb halnak, mint a férfiak. De semmit nem tudunk meg arról, hogy ez utóbbi adat vajon a valóságot tükrözi-e, vagy azt, hogy az idősebb korosztályokban már otthon vannak a férfiak, ezért ők nagyobb arányban válaszolnak a kérdezőnek, míg a fiatalabbak esetében inkább a nők tartózkodnak otthon. A nemek kor szerinti megoszlása tehát valószínűleg semmit nem mond a valóságról – legfeljebb arról, hogy ki van otthon, és ki hajlandó válaszolni a kérdezőbiztosnak. Különösen érthetetlen ez annak ismeretében, hogy a háztartás összes tagjára vonatkozóan is rendelkezésre állnak adatok, így célszerűbb lett volna ezek alapján bemutatni az alapvető demográfiai (nem, kor, iskolai végzettség szerinti) megoszlásokat. Ez sem feltétlenül lenne „reprezentatív” a bármely módon definiált népességre nézve, de közelebb vinne a valósághoz, azzal a szűrővel kiegészítve, hogy valószínűleg felülbecsüli a gyermekes családok számát, hiszen a szociális szféra kulcsinformátorainak látókörében a gyermekes (és még inkább a kisgyermekes), megélhetési nehézségekkel és ebből származó egyéb problémákkal küzdő családok találhatóak nagyobb arányban.

Az elemzés szakszerűtlenségének egy másik példája a nyelvhasználatot tárgyaló fejezetben található: a tanulmány szerzője elmondja, hogy *„Itt jegyezném meg, hogy a kódolás nem tűnik logikusnak. [...] Egy lehetséges magyarázat mégis van erre a logikátlanak tűnő kódolásra, ami mindent megmagyarázna. [...] az az érzésem, hogy az érti-e valamelyik nyelvet változó rosszul, pontosabban fordítva lett kódolva. [...] Emiatt úgy tekintettem a változóra, mintha fordítva lenne kódolva, és ennek megfelelően újra kódoltam.”* Felmerül a kérdés, hogy miért nem ment vissza a kérdőívekhez és ellenőrizte a logikus feltevését? A hit és bizalom nem az empirikus kutatás adatfelvételének és elemzésének kategóriái.

A kutatási tapasztalat, és a roma népességgel kapcsolatos szociológiai és közgazdasági diskurzus ismeretének hiányára vall a „B” modul zárójelentésének bevezető fejezete, melynek címe „Szegénységkutatás Európában”. Annak ellenére teszi ezt, hogy jelentős nemzetközi irodalom, sőt adatbázis lelhető fel az Európában élő romák helyzetével kapcsolatban, sőt a kutatást megalapozó irodalmi összefoglalót tartalmazó dokumentumok (Krémer et.al 2010) ezeket igen nagy részletességgel be is mutatják. Ez az elemzés rögtön az elején a (mély)szegénységben élőkkel azonosítja a roma társadalmat, ezáltal a kirekesztettségben és nyomorban élő cigányság diskurzusába helyezi önmagát. Ezzel nemcsak az a baj, hogy eltekint az integrálódó roma rétegektől (és ezt a mintavételi eljárás bemutatás kapcsán el is mondja magáról), hanem hogy önmaga is hozzájárul annak a sztereotípiának a megerősítéséhez, amely minden más felfogást kirekesztő módon elterjedt a magyar közéletben. Már az is gond, hogy a média ezt képet kultiválja, de sokkal nagyobb baj az, hogy ha a közpolitikai döntéshozók egy olyan adatbázisra illetve elemzésre támaszkodnak majd, amelynek címe a „Roma társadalom 2010”, és amely mind a felvétel mintavételét, mind az abból származó elemzését úgy keretezi, hogy a (mély)szegénységben és kirekesztettségben élő romának tartott népességről szól.

Nem gondolom, hogy mindenkinek, aki romákkal kapcsolatban kutatást készít, maximálisan együttérzőnek vagy szolidárisnak kell lennie, de az olyan degradáló kifejezésektől érdemes tartózkodni, amelyek a kutatás alanyainak méltóságát sértik. Ilyen például a „B” modul zárótanulmányának kapcsolathálózati elemzésében található megfogalmazás, mely a romák kapcsolatainak bemutatása során *„beltenyészeti homofiliáról”* beszél. Ez még annak ismeretében is viszolyogtató kifejezés, hogy tudjuk, nem valami rasszista véleményt, hanem kapcsolathálózati szakkifejezés takar. Rossz érzéseket kelt az „A” kutatásban a kérdezőbiztosok tapasztalatait leíró fejezet, amely azt tükrözi, hogy a kérdezőbiztos – nem szándékosan – mégis hierarchikus viszonyt tételezett és alakított ki az informátorként használt kisebbségi vezetőkkel, amennyiben magától értetődőnek vette, hogy a kisebbségi vezetők természetszerű feladatukként tekintenek majd a kutatásra, ott és akkor állnak rendelkezésre, amikor a kérdezőbiztos azt kívánja.

A kérdezőbiztosok tapasztalatait összefoglaló fejezet, de a kutatás designja kapcsán is az az érzésem támadt, hogy a kutatás némileg érzéketlenül viszonyult ahhoz a helyzethez, amit a mai magyar valóság a cigányok, vagyis a cigányoknak tekintett személyek, családok számára jelent. Egyik kutatási modul sem reflektál arra a helyzetre, hogy a romagyilkosságoknak, a rasszista és cigányellenes politikai erők előretörésének és

a paramilitáris szervezetek cigányokat reguláló masírozásainak árnyékában már nem ugyanazt jelenti ismeretlenül beállítani egy kérdőívvel egy roma családhoz, mint néhány évvel ezelőtt. A bizalmatlanság joggal nőtt, és sokkal többen gondolják, hogy az a biztos, ha nem engedem be az idegent, nem válaszolok a kérdőívre, mint 2009 előtt.

Elszalasztott lehetőségnek látom azt, hogy egy 4000 fős – akárhogyan is definiált - roma mintán készült kutatásban nem tudott hangsúlyosabban megszólalni a *romák hangja*: a kérdezett cigányok elsősorban a kutatás tárgyai, nem pedig alanyai voltak. Az elemzés - és gyaníthatóan a kérdőív is⁷ - a többségi társadalom szempontjából készültek, annak összeállítását az határozta meg, hogy mi, többségiak - kutatók és döntéshozók - mit szeretnénk tudni a cigányokról, és úgy érzem, nem kísérelt meg belehelyezkedni a kérdezett romák nézőpontjába. Az elemzés alig tárgyalja azt, hogy milyen tapasztalataik vannak a kérdezetteknek a különböző intézményekkel kapcsolatban, hogyan élik meg a cigányokkal és szegényekkel szemben egyre ellenségesebb társadalmi légkört, a hátrányos megkülönböztetést, melynek lenyomatait ugyan látjuk a kutatásból, de azt nem, hogy ők ehhez hogyan viszonyulnak. Véleményem szerint fontos lett volna a civil aktivitásról és ezzel kapcsolatos attitűdökről ismereteket gyűjteni annak érdekében, hogy a roma társadalom hatékonyabban politikai és civil részvételének gátfajiról megtudhassunk valamit.

A jó hír viszont az, hogy a pillérvezető ígéretet tett arra, hogy hamarosan mindkét kutatás adatbázisa publikussá válik, kikerül az internetre, csakúgy, mint ahogy elérhetőek lesznek a mintavételi eljárások pontos leírása és a kérdőívek is. Amennyiben ez valóban így lesz, akkor a mintavétel korlátait figyelembe vevő, mégis a roma társadalom e szeletének életét jobban megértő további elemzéseket lehet majd készíteni.

HIVATKOZÁSOK

Ladányi János – Szelényi Iván (2004) A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata, Budapest: Napvilág

Letenyei László – Varga Attila (szerk) „Roma társadalom” TÁMOP 5.4.1.-8/1 „B” komponens.
<http://84.206.8.166/dokumentum/zarotanutmanyBCE.pdf>

⁷ A kérdőív nem érhető el az interneten.

Marketing Centrum OPK Kft. (2011) Zárótanulmány. Roma társadalom – 2010.

http://84.206.8.166/dokumentum/A%20kutatás%20MC%20roma%20zárótanulmány_s.pdf

Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004) A magyarországi cigányság, 1971–2003, Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet

Kertesi Gábor (2005) A társadalom peremén: Romák a munkaerőpiacon és az iskolában. Budapest: Osiris

Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (2009) „Általános iskolai szegregáció Magyarországon az ezredforduló után”, Közgazdasági Szemle, 56, pp. 959-1000.

Köllő János (2009) A pálya szélén – Iskolázatlan munkanélküliek a poszt-szocialista gazdaságban, Budapest: Osiris

Krémer Balázs – Bói Krisztina – Kurucz Erika – Mód Péter – Ottucsák Melinda – Pál Zolt (2010) Az esélyegyenlőség szempontjából veszélyeztetett csoportokra vonatkozó nemzetközi (első sorban EU) rendszeres adatfelvételek gyakorlata, módszertana és eredményei, TÁMOP 5.4.1. <http://84.206.8.166/index.php?page=dokumentum&piller=5&dokid=33>

Krémer Balázs – Bói Krisztina – Kurucz Erika – Mód Péter – Ottucsák Melinda – Pál Zolt (2010) Issue-paper: A társadalmi kirekesztés által különösen veszélyeztetett csoportok (romák, megváltozott munka-képességűek) empirikus kutatása elé, TÁMOP 5.4.1. <http://84.206.8.166/index.php?page=dokumentum&piller=5&dokid=32>.

Messing Vera – Molnár Emília (2011) „Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái”, Esély, 1. sz. pp. 53-80.

Molnár Emília – Kai A. Schafft (2003) „A helyi roma/cigány kisebbségi önkormányzatok tevékenysége és céljai Magyarországon 2000-2001-ben” Szociológiai Szemle, 1. sz. pp. 79-99.

Virág Tünde (2008) Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. Szociológiai Szemle, 1. sz. pp. 60-77.